

قرآن‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (سده‌های اول تا ششم)

دکتر مهناز شایسته‌فر^۱

چکیده

خداوند کتب آسمانی را محور هدایت انسان و قرآن را محور تمامی کتب آسمانی قرار داد. تولد آثار غنی و مؤثر در فرهنگ و تمدن اسلامی نیز بر پایه این رهیافت رخ داد. آیت‌الله مرعشی نجفی از دوران جوانی با توجه به علاقه و احساس ضرورت در بازشناسی نسخه‌های خطی، شروع به جمع‌آوری این ذخایر کرد. او دست به تأسیس کتابخانه‌ای زد که یکی از بزرگ‌ترین مجموعه‌های جهان اسلام محسوب می‌شود و امروزه گنجینه‌ای بزرگ از نسخه‌های خطی ادوار گوناگون به شمار می‌رود. در این مقاله در پی آن هستیم تا پس از آشنایی با خطوط شش سده اولیه اسلام و ویژگی‌های تزینی (تذهیب) صفحات قرآنی، به بررسی نسخه‌های این کتابخانه بپردازیم و به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهیم که:

- خوشنویسی مورد استفاده در قرآن‌های خطی شش سده اول اسلام از چه نوع بوده است؟
- نسخ خطی قرآنی موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی، متعلق به شش سده اول اسلام، از حیث شیوه خوشنویسی و تذهیب‌های به کار رفته چه ویژگی‌های بارزی دارند؟

کلیدواژه‌ها

خوشنویسی، تذهیب، نسخه‌های خطی قرآنی، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

---

^۱ مدیر گروه هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس و رئیس مؤسسه مطالعات هنر اسلامی

مقدمه

فرهنگ بشری از راه قرآن توانایی می‌یابد تا با گونه‌ای پرورش اخلاقی، روانی و فکری مسیر هدایت آدمی را هموار سازد. قرآن خود را کتاب هدایت نامیده و بیشترین رسالت و مسئولیتی که برای خود قائل است، انسان‌سازی و جامعه‌سازی است. در این راه دعوت، تبلیغ و ترویج فرهنگ قرآنی یک عرصه است و هنر عرصه‌ای دیگر. اگر بنا باشد معارف و آموزه‌های قرآنی در همه سطوح جامعه گسترش یابد، لازمه‌اش این است که در قالب اثری هنری با زبان و بیانی متفاوت عرضه شود. در این بین خط شاخص‌ترین هنر برای پیوند قرآن و هنر و عرصه‌ای برای ترویج اندیشه‌های خدایی است. پیدایش خط سبب بزرگ‌ترین رویداد در تحول زندگی بشر شده است، چنانکه دفتر پراکنده سرگذشت آدمی را سندی زنده‌تر از پیدایش و تکامل خط بازگو نمی‌کند. در ایران دستمایه اصلی خط پیش از اسلام زبان‌های دوران باستان و میانه است، اما پس از ظهور اسلام خط به یکباره در ایران دگرگون می‌شود و خط کوفی به صورت شگفت‌انگیزی رواج می‌یابد (یاوری، 1382: 136).

هرچند ایرانیان مغلوب سپاه اسلام شدند، در کلیه شئون فرهنگی و هنری بر فاتحان اثر گذاشتند، به گونه‌ای که شخصیت ملی آنان در هنرهای اسلامی متجلی شد. در سده هشتم/دوم هنر نقاشی بیشتر به تذهیب و تزیین قرآن اختصاص داشت؛ هرچند مرکز خلافت شهر بغداد توسعه و شکوه یافته بود و می‌توان گفت در آنجا به هنرهای ظریفه بی‌توجه نبودند، لکن اثری که این معنی را ثابت کند در دست نیست (احمدقمی، 1366: 23).

بدون تردید آنچه پس از اسلام به نام هنرهای اسلامی تجلی یافته است، مستقیم تحت‌تأثیر تفکر اسلامی و محتوای قرآنی شکل گرفته‌اند. شکوفایی بذر اسلام در اندیشه و هنر، به‌واقع از زمان آل‌بویه (سده‌های دهم- یازدهم/ چهارم- پنجم ق) آغاز شد و می‌توان این دوره را مبدأ تحول در همه‌علوم و هنرها دانست. بی‌شک محور همه

قرآن‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی ... v 101

هنرها بر توجه و تأثیرپذیری از قرآن بوده است که بعدها در عهد ساسانی، سلجوقی و تیموری به کمال مطلوب می‌رسند (نعیمایی، 1378: 3).

ابتدا با شیوه خط و تذهیب‌های به کار رفته در نسخه‌های خطی قرآنی شش سده اول آشنا می‌شویم، سپس به بررسی قرآن‌های موجود در کتابخانه و گنجینه عظیم مرحوم آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) می‌پردازیم.

تاریخچه خط و تذهیب سده‌های اول - ششم، هفتم - دوازدهم

در ابتدای اسلام، خط رایج میان مردم مکه خطی بود که به آن «خط مکی» می‌گویند، اما با هجرت پیامبر (ص) به مدینه منوره قرآن به شیوه‌ای نوشته شد که «خط مدنی» خوانده می‌شود (ابن ندیم: 5 و 6). این دو خط، به خط نسخ که بعدها این بواب (که در ادامه معرفی می‌شود) نوشت و در سده یازدهم / پنجم ق رواج پیدا کرد، نزدیک است. در خطوط مربوط به کتابت قرآن هیچ‌گونه نشانه‌گذاری‌ای وجود نداشت، تا اینکه در سال 686 م / 67 ق نقطه‌گذاری و اعراب را ابوالاسود دوئلی (متوفی 688 م / 69 ق) رواج داد. گفته می‌شود که وی این شیوه را از حضرت علی (ع) آموخته بود.¹

ابوالاسود نقطه را برای نشانه‌گذاری فتحه، ضمه و کسره انتخاب کرد که با رنگی متفاوت با خط قرآن نوشته می‌شد؛ به این ترتیب که برای فتحه یک نقطه بالای حرف، برای کسره یک نقطه در زیر و برای ضمه یک نقطه در وسط یا جلوی حرف قرار می‌دادند (رامیار، 1992: 69). این روش تا سال 791 م / 175 ق ادامه داشت، در عهد خلافت ابوالعباس سفاح،² خلیل بن احمد، نقطه‌های اعرابی ابوالاسود را به نشانه

1. کوفیان خط عربی را به شیوه‌ای خاص می‌نوشتند و آن را به صورتی وسیع منتشر کردند، تا جایی که خط عربی صدر اسلام را اصطلاحاً خط کوفی می‌گویند (حاج‌سیدجوادی، 1378: 22).

2. ابوالعباس عبدالله بن محمد بن علی عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب ملقب به سفاح (و. 104/722 - ف. 136/754) نخستین خلیفه عباسی است که به یاری ابومسلم خراسانی دست به قتل عام بنی امیه زد و حکومت بلاد اسلامی را به یاران و سرداران خود داد (معین، 1362: 766).

تبدیل کرد و همچنین توانست همزه، تشدید و تنوین را وضع کند. اندک‌اندک خط کوفی رو به تکامل گذاشت و سیر تحول تدریجی خود را ادامه داد.

خط کوفی را از جهت گستره نشر به دو دسته شرقی و غربی تقسیم کرده‌اند که پیشرفت و شکوفایی عمده خوشنویسی این خط در دسته شرقی، به‌ویژه در ایران، صورت پذیرفته است. اوج خوشنویسی خط کوفی در ایران، با بررسی قرآن‌های متعلق به سده‌های نهم تا یازدهم / سوم تا پنجم ایران صحت این موضوع را ثابت می‌کند. در میان اقلامی که ابن‌ندیم شاخه‌های خط کوفی نخستین از آن‌ها نام می‌برد، دو شیوه اصفهانی و پیرآموز اقلام ویژه ایرانیان است (افروند، 1375: مقدمه).

در سده‌های نهم و دهم / سوم و چهارم نمونه‌های گوناگونی از خط کوفی به صورت ابتکاری را ابن‌مقله (از خوشنویسان بنام و وزیر خلفای عباسی)، ارائه کرد که به آن‌ها «اقلام سته» می‌گویند (قلیچ‌خانی، 1373: 10) و عبارتند از: خط، ثلث، خط محقق، خط ریحان، خط نسخ، خط توقیع، و خط رفاع.

علی بن هلال معروف به «ابن بواب»، از دیگر خوشنویسان و هنرمندان بزرگ شیعی در جهان اسلام، در حدود نیمه دوم سده دهم / چهارم تا اوایل سده یازدهم / پنجم می‌زیست (میرزاحیب اصفهانی، 1369: 57). او در هنر تذهیب نیز استاد بود و برخی از نویسندگان، استادی وی را در این فن بیش از هنر خوشنویسی و کتابت می‌دانند و نوشته‌اند که ابن‌بواب آثار خود را نیز تذهیب می‌کرد (محمدبن عثمان الذهبی: 316). او بزرگ‌ترین هنرمند مسلمان است که خط را براساس قواعد رو به کمال برد و نزدیک به جمال و زیبایی ساخت، به طوری که در طول سده‌های بعد از خود نیز اثری عمیق گذاشت و خطاطان طریقه او را در دوران متأخر نقل و ترویج کرده‌اند. ابن‌بواب طریقه ابن‌مقله را منسجم ساخت (فضائی، 1350: 300) و بر اساس قواعد ابداعی ابن‌مقله به تکمیل و استوارساختن اقلام سته، از جمله خط نسخ، پرداخت و قواعد تازه‌تر و کامل‌تری در خوشنویسی پدید آورد و کلمات و جمله را به میزان نقطه سنجید (نواسانی، 1370: 25).

ابن‌مقله واضع خط نسخ از کوفی است، ولی ابن‌بواب پس از آنکه به تحصیل آن پرداخت در آن کمال پیدا کرد. وی آن را به قواعد دوازده‌گانه و رعایت قلم تهذیب کرد و حروف آن را با نقطه در قاعده و قانون درآورد که دیگر کسی از خوشنویسان به قواعد پیش از وی توجهی نداشت و تاکنون نیز قواعد وی، در نزد اهل خط اجرایی است (جمعی از فضلا و ... : 91-92).

ویژگی‌های تزئینی (تذهیب)

بهره‌گیری از تذهیب در قرآن‌های اولیه، هرگز نقشی بی‌هدف و سرگردان نبوده، بلکه پیوسته با تقسیمات نوشته مرتبط بوده است. تلاش بیش از حد هنرمندان در برخی از نمونه‌های استادانه، برای کارکردی چنین ساده، حیرت‌انگیز است. خود قرآن مجال‌هایی دارد که مُذْهِب را تحریک می‌کند. شاخص‌ترین این امکانات سرلوحه سوره و فاصله میان آیات است. به علاوه، علائم نشان‌دهنده هر پنج یا ده آیه نیز مجال‌هایی را برای تکرار منظم نشان‌های زینتی در حاشیه فراهم می‌آورد. سرلوحه سوره متشکل است از نام سوره، تعداد آیات آن و کلمه مکی یا مدنی (که حکایت از محل نزول آن دارد) که همه تعمداً به خطی غیر از خط متن نوشته می‌شود، معمولاً در قابی عریض و مستطیل شکل قرار می‌گیرد، دور آن با طلا و رنگ‌های دیگر آراسته می‌شود، و زمینه خط آن دارای اسلیمی است. این سرلوحه با ترنجی که به صورت افقی به لبه کاغذ اشاره دارد تا حاشیه امتداد می‌یابد و برای چشم به صورت رهایی به سوی عرصه‌ای نامعلوم جلوه می‌کند (لینگر، 1377: 73-72).

تا سده یازدهم / پنجم، تذهیب کتب دست‌نویس آمیزه‌ای از نقش گل و برگ و اشکال هندسی بود؛ قالبی که تا سده دوازدهم / ششم نیز رواج داشت. معمولاً نقوش هندسی در صفحات آغازین و انتهایی، کاربرد بیشتری داشته و در متن در داخل قسمتی که نام سوره را در بر می‌گرفت، دیده می‌شود. در صفحات اولیه قرآن‌های سده

پنجم ق/یازدهم م که صفحه‌آرایی عمودی دارد، نقوش هندسی خاصی به چشم می‌خورد (فراست، 1386: 10).

طلا نخستین عنصر در تزیینات بود. بعد از افت و خیز کوتاهی، یعنی در نیمه سده چهارم ق/دهم م در شرق، آبی هم بر سبز و هم بر سرخ پیشی گرفت و خیلی زود به مرتبه‌ای هم‌تراز طلا رسید، در حالی که در غرب، طلا رتبه نخست خود را حفظ کرد و آبی در مرتبه دوم ماند (لینگز، 1377: 2).

معرفی قرآن‌های خطی شش سده اول در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی

مرحوم آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی - قدس سره الشریف - که به حق بزرگ‌ترین فرهنگبان میراث اسلامی در چهار سده اخیر به شمار می‌آید، ضرورت بازشناسی فرهنگی را احساس کرد و از سنین جوانی در جمع‌آوری ذخایر و میراث عظیم فرهنگی علمای اسلام لحظه‌ای درنگ را جایز ندانست. اقدامات مؤثر ایشان، برخی از عالمان و فرزندان اسلامی را واداشت که به جمع‌آوری میراث علمی دانشمندان همت گمارند. حاصل این تلاش‌ها و فداکاری‌ها، تأسیس کتابخانه‌ای بود که اکنون شهره آفاق است و یکی از بزرگ‌ترین کتابخانه‌های جهان اسلام به شمار می‌آید.¹

تأسیس اولیه کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی در سال 1965م/ 1385ق و توسعه بعدی آن در سال 1974م/ 1394ق برابر با 1353 ش بوده است. یکی از اهداف مؤسس چنین فرهنگستان بزرگی در جمع‌آوری منابع غنی خطی نفیس و ذخائر اسلامی، ساخت یک مرکز بزرگ فرهنگی اسلامی به منظور حفظ و حراست آثار

1. این کتابخانه از لحاظ تعداد و کیفیت نسخه‌های نفیس و کهن خطی اسلامی نخستین کتابخانه در کشور ایران و سومین کتابخانه در جهان اسلام به شمار می‌آید. همچنین فرزند ارشد ایشان، حضرت حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید محمود مرعشی، که از نوجوانی در کنار پدر بزرگوار خود از دانش کتابشناسی و نسخه‌شناسی بهره کافی برده است، اکنون یکی از برجسته‌ترین کتابشناسان و نسخه‌شناسان در ایران و جهان است (کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، 88/4/21، 9:20).

اسلامی و نیز اشاعه و احیاء تفکر شیعی و ترویج علوم اهل بیت عصمت و طهارت (ع) از راه ارتباط با سایر مراکز علمی و کتابخانه‌های بزرگ جهان و اطلاع از منابع اسلامی موجود آن‌ها و همچنین منابعی است که به نحوی با میراث فرهنگی و کشور اسلامی ما ارتباط دارد. این مرکز از راه مکاتبات و رایانه، محققان و دانشمندان داخل و خارج کشور را از اطلاعات گردآوری شده و خدمات متمرکز خود بهره‌مند می‌سازد.¹ در حال حاضر، تعداد نسخه‌های خطی کتابخانه شصت هزار عنوان مشتمل بر بیش از 31000 مجلد است، که 65 درصد از آن به عربی و بقیه به فارسی و اندکی ترکی، اردو، تاتاری، حبشی، پهلوی، و لاتین است. این تعداد نسخه خطی هیچ‌گاه ثابت نیست و به طور متوسط هر سال بیش از 750 تا 1000 نسخه خطی نفیس برگزیده خریداری و یا اهدایی به این گنجینه افزوده می‌شود.²

از قرآن‌های خطی کتابخانه، نه نسخه ارزشمند متعلق به سده‌های هفتم تا دوازدهم/اول تا ششم ق را بررسی می‌کنیم. از جمله قرآن‌های بسیار مهم و ارزشمند موجود در این کتابخانه، قرآنی به خط کوفی است که در سال 1001 م / 392 ق این بواب کتابت و تذهیب کرده است. خط کوفی این قرآن، کوفی ایرانی یا پیرآموز است.³ اعراب‌گذاری آن به شیوه خلیل ابن احمد الفراهیدی به رنگ سبز و اعجام⁴ به رنگ شنجرف⁵ و

1. کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (قدس سره) در یک نگاه، انتشارات عمومی و بین‌المللی کتابخانه، 1371، ص 4.

2. این نسخه‌ها در موضوعات مختلفی از جمله فقه و اصول، کلام و عقاید، منطق و فلسفه، عرفان و تصوف، حدیث، تفسیر و علوم قرآن، ادبیات، اخلاق، طبیعیات، تراجم و رجال و درایه، انساب، علوم غریبه و اعداد، فیزیک، شیمی، ریاضی، جغرافی، هیئت و نجوم، طب، موسیقی است. در میان این ذخایر، نسخه‌های منحصر به فرد بسیاری به خطوط مؤلفان مشهور اسلامی و با اجازات آنان مزین است (کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، 9:20، 88/4/21، <http://www.marashilibrary.com/lyb.html>).

3. کوفی پیرآموز ظاهراً همان خطی است که ابن الندیم در الفهرست به نام قیرآموز ذکر کرده است. در کوفی پیرآموز حروف متصل و پیوسته یا به صورت جدا از یکدیگر نوشته می‌شدند و با رشته بسیار نازک و با خط موئین به هم متصل می‌شوند، اضلاع افقی و عمودی در آن ظریف و باریک است (حاج سید جوادی، 1379: 68).

4. نقطه‌گذاری یا نقطه دادن حروف؛ در اصطلاح اهل فن، نقطه آن است که دلالت بر حرکات و اعراب کند و غرض از اعجام آن، دلالت بر تمیز حروف مشابه از یکدیگر است (نفت‌نامه دهخدا، 11:30، 88/4/16، <http://www.loghatnaameh.com>).

5. شنجرف یا شنجرف، سرخ، قرمز شفاف و تقریباً قرمز سرخ‌رنگ؛ از این رنگ در تذهیب بسیار استفاده می‌شود (همان، 11:20).

طلایی است. این نسخه، در حال حاضر، شامل جزء هشتم و هفدهم قرآن است. صفحه اول آن یک صفحه تذهیب مزین به نقوش گره‌چینی در داخل قاب یا جدولی مستطیل است با نقش ساده گل با ترکیب بسیار زیبا به رنگ‌های لاجورد (آبی)، شنجرف و طلایی که در سمت راست قابی مستطیل دارد و در نوع خود، از نظر بیان گرافیکی، بی‌نظیر و شامل آیه 111 سوره انعام است (تصویر 1). بر روی برگ پایانی آن، لوح زرین مزین به نقوش اسلیمی، به طرز بسیار زیبایی، به دو کلمه نقش بسته است و نقوش اسلیمی¹ با خطوط دندان‌ه‌ای با کتابت «كُتِبَ هَذَا الْمَجْمَعُ عَلِيَّ بْنَ هَلَالٍ بَعَهُ بَتَّة السَّلَامِ سِتَّةَ ثَانِي وَ لَاسَعِرَ وَ ثَلَاثَةَ» از متن جدا شده است و در حاشیه متن، نقش گره‌چینی به رنگ لاجورد، طلایی و شنجرف دارد. همچنین، در حاشیه راست صفحه نقشی از نمونه موجود در صفحه نخست با تزیین بسیار زیبا تکرار شده که ترکیب‌بندی بسیار خوشایندی را ساخته است (تصویر 2 و 3).

این نسخه شامل 154 صفحه است که در هر برگ آن 4 سطر بر روی کاغذ خانبالغ² به رنگ نخودی نوشته شده است. جلد آن تیماج³ قهوه‌ای بدون مقوا بوده و سفارش‌دهنده آن «ابن سعه نحمد بن الحسين بن علي» است.

از دیگر نسخه‌های این کتابخانه، دو نسخه متعلق به سده هشتم / دهم است که بر روی پوست آهو و به خط کوفی تحریری نوشته شده‌اند و در هر دو آن‌ها، اعراب‌گذاری به شیوه ابوالاسود به رنگ شنجرف و سبز و ابعاد 20×30 سانتی‌متر است. همچنین، محل کتابت این دو نسخه به احتمال زیاد کوفه است. نوع تذهیب آیات در

1. نقوش اسلیمی عبارتند از گردش‌ها، پیچ‌وخم‌های مدور تکراری اغلب به قرینه و گاه بی‌قرینه، که بیشتر یادآور پیچش ساقه گیاه می‌تواند باشد. طرح اسلیمی با گردش‌های متفاوت خود، در نقوش تزیین ایران نقش پایه‌ای دارد (افتخاری، 1379: 13).

2. کاغذ خانبالغ نوعی کاغذ است که در میان کاتبان مرسوم بوده و در خانبالغ (پکن، چین) به دست می‌آمده است. این کاغذ در ایران و دیگر کشورهای اسلامی به کتابت قرآن و نگارش‌های عربی و فارسی به کار گرفته می‌شد و کاغذی بود مستحکم، ضخیم، و به رنگ حنایی که در نسخه‌نویسی بیشتر به کار گرفته می‌شد (بانک نسخ خط فارسی، 9:00، 88/3/2).

www.knowledgebase.icro.ir/nosakhfarsibank_helpnoskhkhati.htm

3. تیماج = پوست بز دباغی شده

یکی از نسخه‌ها زنجیری نقش اسلیمی به صورت ساده است و به رنگ سبز، شنجرف، و طلا است. تعداد اوراق دو ورق و هر ورق شامل شانزده سطر است (تصویر 4). در نسخه بعدی، تذهیب بسیار ساده به کار رفته است و ابتدای آیات نقوش هندسی در سه رنگ شنجرف، لاجورد و طلا دارد که در کنار آن در سده‌های بعد، ابرهای دندان‌موشی به شیوه تذهیب اضافه شده است. این نسخه شامل صفحه‌ای با یازده سطر نوشته است (تصویر 5).

نسخه دیگری از قرآن کریم به خط کوفی تحریری در کتابخانه وجود دارد که در سده نهم / سوم بر روی پوست آهو تحریر شده است و اعراب‌گذاری آن نیز به رنگ شنجرف و به شیوه ابوالاسود است. تذهیب این نسخه احتمالاً الحاقی است که با نقش بسیار ساده در درون قابی به رنگ‌های شنجرف، لاجورد، و طلا نقش شده است. این برگ هفت سطر دارد (تصویر 6).

همچنین، از سده هشتم / دوم نسخه‌ای با یک برگ به خط کوفی متمایل به ثلث به رنگ قهوه‌ای تیره موجود است که بر پوست آهو نوشته شده است. محل کتابت آن احتمالاً مشهد است. اعراب‌گذاری این نسخه به شیوه ابوالاسود است و در پایان آیات، گلی به رنگ مشکی و شنجرف بسیار ساده قرار دارد (تصویر 7). علاوه بر نسخه قرآنی به خط ابن‌بواب، چند نسخه دیگر نیز به شیوه خلیل ابن احمد الفرهادی اعراب‌گذاری شده‌اند. یکی از آن‌ها به خط کوفی شرقی¹، به رنگ مشکی و بر پوست آهو نوشته شده است. از این نسخه، یک برگ در ابعاد 6×9 سانتی‌متر در 7 سطر موجود است که احتمالاً در کوفه و در سده نهم / سوم کتابت شده است (تصویر 8).

اما نسخه دوم، به خط کوفی مغربی²، به رنگ قهوه‌ای، بر روی پوست آهو، در ابعاد

1. کوفی شرقی سبکی است که برای نخستین بار ایرانی‌ها در اواخر سده چهارم / دهم ابداع کردند، و خصوصیات منحصر به فردی دارد که مشخصاً با نوع کوفی اصیل متفاوت است. جالب توجه‌ترین مشخصه این نوع خط، دنباله‌های بالارونده دراز و عمودی حروف است (باسین حمید سفادی، 1381: 14).

2. کوفی مغربی برای نخستین بار در قیروان تحت قاعده و قانون درآمد. این خط مستقیم از کوفی اصیل، بدون هیچ نظم و ترتیب از پیش تعیین شده، نشأت گرفته و رشد کرده است و تماماً هیچ یک از خصوصیات خطاطی شرق را که نتیجه استفاده از قوانین و قواعد ابن مقفه بوده است، اقتباس نکرده است (همان).

19×24 سانتی متر و متعلق به سده دهم / چهارم است که تعداد اوراق آن 35 برگ با نه سطر نوشتاری است. علایم و نشانه‌های سرآیه و فواصل آیات بسیار ساده و در بعضی از آن‌ها بته‌جقه‌ای بسیار زیبا به رنگ طلا، لاجورد، و شنجرف نقش شده است. در برگی از این نسخه آیات 132 تا 139 سوره الشعراء دیده می‌شود (تصویر 9).

نسخه بعدی متعلق به سده دهم / چهارم است که به خط کوفی و به رنگ مشکی بر روی پوست آهو و احتمالاً در مشهد کتابت شده است و تعداد اوراق آن 52 برگ است. در صفحه اول، پنج سطر و در دیگر صفحات هفت سطر کتابت شده است. اعراب‌گذاری آن به شیوه ابوالاسود به رنگ مشکی و شنجرف است و از جمله تزیینات آن، نقش‌های بسیار زیبا با قاب مستطیل و نقوش اسلیمی است که به دور کلمات و سرسوره کار شده که در نوع خود بی‌نظیر است. همچنین دو صفحه از آن نقوش گیاهی دیگر در سمت چپ و راست قاب که به رنگ طلایی، لاجوردی، و شنجرف است به آیات 1 تا 4 سوره الاحقاف مزین شده است (تصویر 10).

آخرین نسخه شامل یک جزء قرآن به خط کوفی ایرانی (پیرآموز) بر روی کاغذ خانبالغ به رنگ نخودی است که اعراب و اعجام آن به رنگ سبز و شنجرف است. دو صفحه ابتدای آن قابی دارد که هر قاب نیز 6 ردیف جدول به رنگ لاجورد، زرد، شنجرف، و سبز دارد و داخل جدول نیز نقوش گیاهی و اسلیمی با زمینه بسیار زیبا منقوش است. همچنین خارج جدول نیز مزین به نقوش گیاهی به رنگ زرد، شنجرف، و سبز است (تصویر 11).

نتیجه‌گیری

توجه و نگهداری از نسخه‌های خطی ارزشمند، از جمله دغدغه‌های دستداران فرهنگ و هنر ایران زمین است. تأیید این مطلب، وجود مجموعه‌ها و کتابخانه‌هایی است که نسخه‌های منحصر به فرد و جالب‌توجهی از ادوار گوناگون در ایران دارند. در

یکی از بزرگترین مجموعه‌ها در جهان اسلام، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، نسخه‌های خطی بسیاری به خصوص قرآن‌های خطی موجود است که می‌توان با توجه به نوع کتابت، اعراب‌گذاری و اعجام، و تذهیب صفحات، آن‌ها را دسته‌بندی کرد. در این مقاله قرآن‌های متعلق به شش سده اولیه اسلام و از آن میان نه نسخه بررسی شده‌اند که اعراب‌گذاری آن‌ها به دو شیوه ابوالاسود دوئلی و خلیل بن احمد الفراهیدی است. همچنین، از جمله ویژگی‌های آن‌ها استفاده از انواع خطوط کوفی چون کوفی پیرآموز، مشرقی و مغربی و نقوش ساده، گره‌چینی، جداول حاشیه و رنگ‌های طلا، شنجرف و لاجورد است. یکی از مهم‌ترین نسخه‌های این مجموعه، قرآنی با کتابت و تذهیب ابن بواب متعلق به سده دهم / چهارم ق است که از نظر بیان گرافیکی بی‌نظیر است.

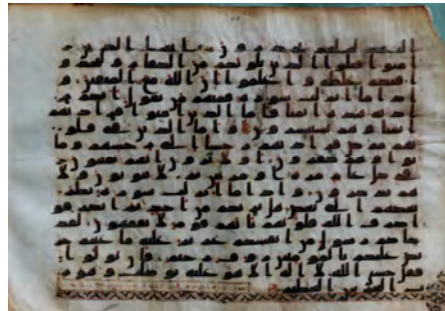
شکل 2- صفحه آخر از قرآن به خط کوفی و تذهیب علی ابن هلال، شامل نام کاتب و تاریخ کتابت

شکل 1- صفحه ای از قرآن به خط و تذهیب علی ابن هلال، آیه 111 سورة انعام

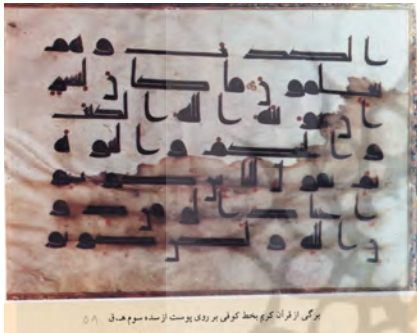

شکل 3- یکی از صفحات آخر قرآن به خط و تذهیب علی ابن هلال

شکل 4- قرآنی به خط کوفی تحریری و متعلق به نیمه

اول سده هشتم / دومق

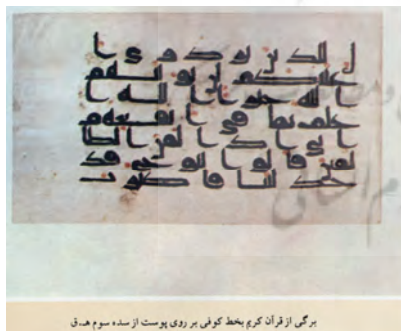
شکل 6- قرآنی به خط کوفی و متعلق به سده

نهم / سومق

شکل 5- صفحه‌ای از قرآن سده هشتم / دومق

به خط کوفی تحریری

شکل 8- قرآنی به خط کوفی مشرقی، سده نهم /

سومق

شکل 7- صفحه‌ای از قرآن به خط کوفی متمایل

به ثلث، اوائل سده هشتم / دومق

112 v نامۀ پژوهش فرهنگی، سال دهم، دورۀ سوم، شمارۀ هفتم

شکل 9 - صفحه قرآنی به خط کوفی مغربی، سده دهم /

چهارمق، سوره شعراء، آیه 132 تا 139

شکل 11 - دو صفحه از یک جزء قرآن به خط

پیرآموز، سده دهم / چهارمق

شکل 10 - دو صفحه از قرآن به خط کوفی و

متعلق به سده دهم / چهارمق آیات 1 تا 4

سوره الاحقاف

منابع و مأخذ

- ابن ندیم، الفهرست.
- اصفهانی، میرزا حبیب، 1369. **تذکره خط و خطاطان**، ترجمه رحیم چاوشی، تهران: مستوفی.
- افتخاری، محمود، 1379. **آموزش طرح و تذهیب**، تهران: یساولی.
- افروند، قدیر، 1375. **گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دوران اسلامی**، تهران: موزه ملی ایران.
- جمعی از فضلا و دانشمندان عصر قاجار، **نامه دانشوران**، قم.
- حاج سید جوادی، کمال، شهریور 1378. «سیر کتابت قرآن»، **کتاب ماه هنر**، سال اول، ش 12.
- _____، 1379. **کلک قدسی**، تهران: محراب قلم.
- الذهبی، شمس‌الدین محمد بن عثمان، 1992. **سیر اعلام النبیلان**، بیروت: مؤسسه الرساله، جلد 17، ترجمه محمود رامیار، تهران: تاریخ قرآن.
- سفادی، یاسین حمید، 1381. **خوشنویسی اسلامی**، مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- فراست، مریم، 1386. «قرآن‌های خطی سده یازدهم - دوازدهم / پنجم - ششم آستان قدس رضوی»، **دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی**، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم.
- فضائی، حبیب‌الله، 1350. **اطلس خط**، اصفهان.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا، 1373. **رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته به چاپ**، «اصول و قواعد خطوط سته»، نوشته فتح‌الله سبزواری، تهران: روزنه.

114 v نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره هفتم

- قمی، قاضی احمد، 1366. **گلستان هنر**، به اهتمام سهیلی خوانساری، تهران: کتابخانه منوچهری.
- لینگز، مارتین، 1377. **هنر خط و تذهیب قرآنی**، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: گروس.
- معین، محمد، 1362. **فرهنگ فارسی**، ج 5، تهران: امیرکبیر.
- نعیمایی، ایرج، شهریور 1378. «تأثیر تجلی قرآن بر هنر خوشنویسی و تذهیب»، **کتاب ماه هنر و قرآن**، ش 12.
- نواسانی، محمدعلی فرج الله، 1370. **کاربرد خط در گرافیک**، سال سوم هنرستان، تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- یآوری، حسین، 1382. **آشنایی با هنرهای سنتی**، تهران: صبای سحر.
- **کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (قدس سره) در یک نگاه**، 1371. قم: انتشارات عمومی و بین المللی کتابخانه.
- کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، 9:20، 88/4/21.
<http://www.marashilibrary.com/lyb.html>
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، 11:30، 88/4/16.
<http://www.loghatnaameh.com>
- بانک نسخ خط فارسی، 9:00، 88/3/2.
www.knowledgebase.icro.ir/nosakhfarsibank_helpnoskhkhati.htm